

Віктор Звагельський

**ГЕОГРАФІЯ
„РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ“ У
„СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ“**

Політико-географічний термін “Руська земля” згадується у “Слові о полку Ігоревім” 21 раз. Стосовно тлумачення смислу цього словосполучення існує велика література. Більшість вчених схиляються до думки, що у XII–XIII ст. існувало два значення Руської землі, Русі (останній термін часто є прямим синонімом попереднього): вузьке – Середнє Подніпров’я (Київське, Чернігівське і Переяславське князівства) і розширене – усі землі Давньоруської держави, що і відбито у “Слові” і в літописах.¹

В переважній більшості праць їхні автори аналізували ситуацію з “Руською землею” з політичної точки зору, що, звичайно, не викликало необхідності та й не дало можливості детальної розробки питання з позиції географічної. Між тим, якомога точне географічне означення цих двох “Руських земель” має сенс не лише для з’ясування відносин між князями, передачі тих чи інших територій з одних рук в другі, а й для уточнення суто “прикладних” нюансів, пов’язаних з розмежуванням земель, кордонами князівств, топонімікою. Останнє може бути особливо важливим і показовим, оскільки назва певного об’єкту, як правило, буде відби-

вати не сучасну для джерела картину, а попередню і хронологічно заглиблюватися на десятки або й сотні років, тобто з категорії політичних реалій сучасності переходити в іншу якість і набувати рис реалій історико-географічних.

Отже, топонімічні сліди є надзвичайно важливими, тим більше, коли йдеться про поняття, значення якого важко переоцінити. Самий термін “Руська земля”, на відміну від більшості назв Східної Європи, має свою особливість, можна сказати – унікальність. На відміну від тисяч інших назв, він завжди містив у собі певний політичний або адміністративний смисл. Причому, в даному випадку не є принциповим – що саме вкладалося в це поняття в різні часи: назва племені, союзу, народу чи землі-території, державного формування. Головне, що топонімом з відповідним коренем немовби фіксував самий факт наявності конкретного населення чи адміністрації на конкретній території.

Це питання ускладнюється ще й тим, що під аналізованим терміном часто в середньовічних джерелах розумівся певний народ – його ім’я, назва сусідів або завойовників, або адміністрація останніх. Все це в сукупності з розлогим питанням щодо самої етимології назви становить складну проблему й нині.

Окремі вчені аналізували словосполучення з позиції географічної, намагаючись накреслити кордони як Русі Великої, так і Південної, тобто власне Русі. У ґрунтовній праці, спеціально присвяченій означеному питанню, О.М.Насонов дійшов висновку, що Русь, Руська земля охоплювала Переяславщину і Київщину за виключенням Деревської та Дреговицької земель. Що стосується ж Чернігово-Сіверщини, то дослідник підкреслював, що Чернігівська “область” входила до складу Руської землі, “за исключением северных и северо-восточных ее частей”. На його думку, дані про Верхне Посейм’я з Курськом відсутні, але не можна бути цілком переконаним, “что северянская территория по верхнему Посемью не входила в состав “Русской земли”; во всяком случае, вопрос этот приходится оставить открытым”.²

За Б.О.Рибаківим, “Руська земля” теж обіймала два різних поняття – Південну Русь, “лесостепное простран-

ство на юге Руси от Киева до Курска”, та “всю совокупность восточнославянских земель”.³ Південну Русь, тобто Русь у вузькому смислі, дослідник умовно розподіляє на три сектори: Київська земля (північно-західний сектор); Чернігово-Сіверська земля (північно-східний сектор); Переяславська земля (південно-східний сектор). Усю Чернігово-Сіверську землю, північно-східний сектор, з містами Черніговом, Новгород-Сіверським, Путивлем, Курськом, тримали Ольговичі.⁴

В даному випадку нас цікавить саме той – північно-східний – сектор з прилягаючими землями, що був пов’язаний з полком Ігоря Святославича. Зупинимося на питанні – що саме вкладав Автор у поняття “Руська земля” з позиції географічного або хронологічного чинників, тобто спробуємо визначити – коли це словосполучення вживається у безпосередньому зв’язку з походом сіверських князів.

Згадаємо ті фрагменти тексту “Слова”, де зустрічається аналізований термін.

1. Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ старого Владимира до нынешняго Игоря, иже истягну умъ крепостію своею и поостри сердца своего мужествомъ; наплъннися ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецкую за землю Рускую;

2. О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!;

3. О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!;

4. Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нь часто врани гряхуть...;

5. Чръна земля подъ копыты костьми была посеяна, а кровію поляна; тугою взыдоша по Руской земли!;

6. ...ту кровавого вина не доста; ту пирь докончаша храбриі русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую;

7. ...а погані съ всехъ странъ прихождаху съ победами на землю Рускую;

8. За нимъ кликну Карна и Жля, поскочи по Руской земли, смагу людем мычючи въ пламяне розе;

9. Госка разліяся по Руской земли;

10. печаль жирна тече средь земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а поганіи сами, победами нарищуше на

11. Рускую землю, емляху дань...;

12. ...по Руской земли прострошася половци, аки пардуже гнездо...;

13. Вступита, господина, въ злата стремянь за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославлича!;

14. Стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощя, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святславлича!;

15. Загородите полю ворота своими острыми стрѣлами, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича!;

16. Вы бо своими крамолами начясте наводити поганя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю...;

17. О, стонати Руской земли, помянувшє прѣвую годину и прѣвухъ князей!;

18. Игореви князю Богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ отню злату столу;

19. Княже Игорю! Не мало ти величїя, а Кончаку нелюбія, а Руской земли веселїа!;

20. Тяжко ти головы кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы, Руской земли безъ Игоря! Солнце свѣтитсѣ на небесѣ.

21. — Игорь князь въ Руской земли.⁵

Спочатку слід підкреслити, що у “Слові” Ігор Святославич, інші князі, війська і воїни названі руськими: русичі, руські полки, хоробрі русичі і т.ін. Отже, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Рильськ, Курськ, Путивль і їхні землі, звідки, зрозуміло, і були хоробрі русичі та курські кметі, відносяться автором однозначно до Русі. Інші випадки у “Слові” відсутні.

Отже, розглянемо випадки вживання словосполучення “Руська земля”.

Позиція 7 не дає можливості точного географічного визначення. Але, враховуючи, що половці приходили з усіх сторін, то, скоріш за все, йдеться про Південну Русь.

Позиції 9, 10, 11 — враховуючи, що згадуються Київ і Чернігів, що половці “нарищує” на Руську землю і те, що цей текст є логічним продовженням розповіді про нашестя, що сталося після поразки на Каялі (позиція 8), то йдеться явно про власне Русь.

Позиції 16, 17 — вірогідно, йдеться про Русь Велику.

Позиції 1, 19, 20 — це той випадок, коли і гео-

графічне, і політичне визначення ускладнене, оскільки можна розуміти і Русь Південну, і Русь Велику. Тут доцільно буде навести слова Б.О.Рибаківа, мовлені ним, правда, з приводу рядків, згадуваних нами нижче (позиції 13, 14, 15): Автор “Слова”, “скорбїя о прорыве оборони Южной Руси на северском участке [...]”, очень умело и тонко сливает воедино оба понятия Русской земли, обращаясь к далеким русским князям так, что нельзя понять за какую “Русскую землю” призывает он князей встать в золотые стремяна — только ли за Южную Русь, которая была заслоном всех остальных земель, или же за весь русский народ на всем пространстве его расселения. Во всяком случае, автор “Слова” считает совершенно естественным, что Галицкий князь будет стрелять Кончака, поганого кашея, что Суздальский князь может прилететь издалече, а Смоленский князь должен встать в стремя “за обиду сего времени”.⁶

Все ж, якщо розглядати ці рядки з урахуванням фактора географічного, то більш вірогідно, що тут мається на увазі Русь Південна. Автор був поетом, поетом геніальним, і вважати, що він розглядав акцію Ольговичів як подію, що могла вплинути на усю Русь Велику, тобто на усю Східну Європу, означає вбачати в ньому, по-перше, посереднього політика, який зовсім не орієнтується у розстановці сил і в принципах князівської ієрархії, а по-друге, — схильність до надмірних, майже фантастичних гіперболізацій. Жодних таких або аналогічних підстав “Слово” не дає.

Позиція 4. Мова йде про часи Олега Святославича, географія неспокійної вдачі якого виходить далеко за межі і власне Русі, і Русі Великої. Враховуючи, що в цьому вірші половці не згадуються, хоча вони активно залучалися Олегом Святославичем впродовж життя, а акцентується увага на “княжих крамолах”, можна говорити про Русь Велику.

Позиція 5 композиційно відноситься до “полку Ігоря”, але стилістично (зокрема особливою, вишуканою метафоричністю) її слід розглядати як закінчення вірша про “полки Ольгові” (позиція 4). Отже, у першому випадку в такому разі йшлося б про власне Русь, у другому — про Русь Велику. Враховуючи неможливість порушення цілісності тексту, тобто важливість збере-

ження архетипної його композиції, доводиться зупинитися на другому випадку.

Всі інші місця (позиції 2, 3, 6, 8, 12, 13, 14, 15, 18, 21) напряму пов'язані з походом сіверських полків, відповідними ударами Гзи і Кончака та поверненням Ігоря Святославича. Тобто в усіх цих випадках, де згадується “Руська земля”, йдеться про владне Русь. Окрім цього, тепер ми можемо виділити місця, безпосередньо пов'язані з географією походу — це позиції 2, 3, 15.

Шеломянь, згідно науково обґрунтованих версій, — це реальний топографічний об'єкт, розташований безпосередньо за кордонами Русі у Поворсклі або Подонцов'ї.⁷ Минаючи його при виході у ворожий Степ, русичі немовби прощалися з батьківщиною.

Стосовно згадуваних вже нами позицій 13, 14, 15 і цитованих рядків Б.О.Рибаківа. Як нам здається і як це видно з вище наведеного, дійсно у “Слові” є кілька випадків вживання словосполучення “Руська земля” з подвійним смислом, коли мається на увазі і Південна Русь, і Русь Велика. Але для ілюстрації цього положення більш підійшли б рядки позицій 1, 19, 20. Місця ж, на яких акцентує увагу Б.О.Рибаківа, містять звернення до князів далеких земель стати на оборону землі Руської, тобто тієї, яка опинилася беззахисною. А це, в першу чергу, — Сіверщина і, зокрема, Середнє Посейм'я. Отже, коли Автор закликає вступити в золоте стремно, стріляти Кончака та перекрити шлях по Полю гострими стрілами, то йдеться про конкретну територію, володарем якої і був Ігор Святославич. Це своєрідна формула закликів, тричі повторений рефрен, де тричі названо ім'я князя руського:

за землю Русскую,
за раны Игоревы, буго Святославича!

В цих зверненнях все логічно і послідовно, вони аналізувалися багатьма дослідниками. Тут Автор знову виявляє свою географічну обізнаність — панорамність бачення: від Дунаю до Волги, від Києва до Дону. Але це не заважає йому залишатися точним в деталях. Він знає, що Кончак намагався захопити Переяслав, а Гза — Путивль, він немовби маркує події географічно,

закликаючи перекрити половцям шлях Полям (позиція 15), тобто через вузький прохід-“ворота” в районі Виру.

Але в цих віршах є два малозрозумілих місця. Як впливає з перебігу подій і тексту “Слова”, метою цих закликів, так би мовити, їхньою географічною спрямованістю, є захист тих територій, які опинилися без охорони у зв'язку з походом Ігоря. В такому випадку залишається без пояснень — при чому тут Кончак, сват Ігорів, чому треба його стріляти “за рани Игоревы”, якщо хан напав на Переяславщину і взагалі відмовляв Гзу рушити у Посейм'я на Ігореві землі? Закономірно було б закликати князів помститися Гзі, або таки ж Кончаку, але тоді — за рани Володимира Глібовича, який, обороняючи Переяслав, був поранений, як і Ігор на Каялі.

Єдиним поясненням, на нашу думку, тут може бути те, що шлях Кончака до Переяслава або від Переяслава пролягав не вздовж Дніпра, а Полям — між Сулою і Сеймом.⁸ В такому випадку стає логічною і фраза “Слова”, що теж вважається дослідниками малозрозумілою: “Уже бо Сула не течеть сребреными струями к граду Переяславлю”.

Коментар Д.С.Ліхачова, що Сула для Переяслава вже “не служить для него защитой”, неприйнятний тому, що ця річка впадає в Дніпро майже на 100 км нижче, ніж стоїть Переяслав, а це 2–3 дні шляху. Якщо ж небезпека загрожує не зі Степу, а з протилежного боку з межиріччя Сули-Сейму, тобто з Поля, то тоді і ця фраза набуває логічного смислу. В такому випадку знаходять повне узгодження і слова літописів про те, що половці “...взяша все города по Суле и у Переяслава бишася весь день,¹⁰ і що Кончак “снесе Сулу”,¹¹ і рядок “Слова”, що половці “по Рси и по Сули грады поделиша”.

Вторгнення Кончака у зону володінь Ігоря, враховуючи досить приязні стосунки між ними, слід пояснювати, очевидно, тим, що це була територія порубіжна, за яку точилася боротьба між Сіверським князем та Володимиром Глібовичем Переяславським. Вірогідно, до цієї території відносилися ті “сіверські города”, розташовані по верхів'ях Сули, на які Володимир Глібович напав рік тому, весною 1184 р.¹²

Верхів'я Сули знаходяться в районі Виру, далі вниз по ній до Дніпра тягнеться потужний ланцюг городищ Посульської лінії оборони. Верхня, північна ланка цієї лінії (від Виру майже до Ромна) входила до складу Сіверської землі. Отже, і заклики загородити Поле (з якого відкривався шлях на захід на Путивль, Глухів, Новгород-Сіверський і на південь – на Чернігів і Київ), і постерегти Руську землю, тобто сіверські поселення по Середньому Сейму і Верхній Сулі, були актуальними і обґрунтованими і стосувалися одного й того ж регіону – округи Путивля-Виру, території, що належала Ігорю Святославичу.

Другим місцем, яке досі залишається остаточно не з'ясованим, є згадка річки Рось (Русь) у фразі про Кончака і Гзу, які після поразки русичів на Каялі “По Рси и по Сули грады поделиша”. Традиційно, без детального обґрунтування, виходячи з назви річки, вважається, що половці дійсно захопили якісь міста по правобережній Росі. В одному з останніх коментарів, досить авторитетному, зазначено: “Рось – правий приток Днепра [...] речь идет о том, что половцы, Кончак и Гза, уже “поделили” между собой русские города, лежащие в приграничной полосе, по правому и левому берегам Днепра”.¹³

Це є майже дослівним повторенням думки Д.С.Лихачова, висловлюваної ним у багатьох працях.¹⁴ Але, як впливає з усіх наявних джерел, половці цього разу не переходили Дніпро і не могли по цій Росі гради ділити. Як відомо, вони рухалися двома напрямками: Кончак – у Посулля і на Переяслав (або навпаки), а Гза – у Посеймя. Отже, Рось (Русь) слід шукати у Посеймі. На це першим звернув увагу Б.О.Рибаков, вказавши, що ця річка є притокою Сейму. Думку цю вчений не аргументував і пізніше повернувся до традиційних тлумачень.¹⁵ Очевидно, саме тому О.В.Творогов і не згадує це слушне спостереження Б.О.Рибакова, проте зазначаючи, що аналізована фраза “может быть понята лишь в самом общем смысле: ни о каких захватах половцами городов по Р[оси – В.3.] во время событий 1185 летопись не сообщает, и, судя по летописному рассказу, Кончак вообще не переправлялся через Днепр”.¹⁶

Окрім зазначеного, виходячи лише з самого тексту “Слова”, можна дійти висновку, що мова тут про якісь землі, котрі знаходяться поруч, адже “поділити” – розділити (коли йдеться про територію з градами) можна лише щось цілісне, сукупне, таке, що складається з кількох одиниць. Навряд, щоб можна було говорити про поділ земель, що знаходяться одна від одної на відстані 200–250 км (4–5 днів шляху), між якими (якщо мати на увазі Рось правобережну і Путивль з округою) розкидані десяткі селищ, городищ і кілька літописних міст і які вже самі по собі природньо “поділені” Дніпром. Якщо ж розуміти ту р.Рось (Русь), що знаходиться десь в районі Путивля, то тоді зона діянь Гзи і Кончака збігається – Путивль і верхів'я Сули знаходяться поруч, між ними те саме Поле, яке Автор і закликає загородити.

Що стосується річки Рось (Русь), то нині така не простежується, на втрату назви вказував ще півстоліття тому П.М.Третьяков,¹⁷ але в “Книге Большому Чертежу” говориться про цю річку (з притокою Русаною), що впадає у Сейм вище Путивля.¹⁸ Також є згадка про р.Руса та озеро Руса на землях Колодезької волості Путивльського повіту у писцових книгах кінця XVI – початку XVII ст.¹⁹ Ця місцевість знаходиться посередині між Путивлем та Рильськом, де Сейм вигинається на північний захід – тут і нині розташоване село з красномовною назвою Уруси, поруч – село Колодежі.²⁰

В описі оборони Путивля В.М.Татищева йдеться про те, що син Гзи, відділившись від батька, який намагався захопити місто, напав на Посеймя. Сутичка відбулася десь біля боліт і якоїсь річки. Причому Олег Святославич з воеводою Тудором “учинили со оными бой об реку” і могли половців “чрез реку не пустить”.²¹ Отже, йдеться не про Сейм, що був вельми повноводним, а про якусь з його приток. Якщо ж ця річка і була Россю (Руссю), між якою і Путивлем розкинулося велике Мовчанське болото, то тоді все стає на свої місця, узгоджуються і письмові повідомлення, і історичні факти, і географічні реалії.²²

Цікаво, що біля літописного В'яханя (майже навпроти Путивля через Поле) є місцевість, яка ще недавно називалася Русівщина. Якщо уявно з'єднати ці дві точки

(останню і річку Рось – Русь) дугою з північного заходу на південний схід, то ця дуга буде немов би обрамляти Путивль, Вир і В'яхань.

Симптоматично, що тут же поруч на Полі зустрічаємо характерні назви річки Снагості та її притоки Мужичі. Остання разом з власними малими притоками має варіанти назв – Мужева, Мужа – і, без сумніву, походить від іменника можа/межа.

Як відомо, під плином часу гідроніми дуже мало змінюються, виявляючи високу ступінь збереженості коренів, так званий етимологічний консерватизм. Можливо, наведені гідроніми своїми назвами вказують на те, що тут, пересікаючи Поле гостинцем, проходила порубіжжя Русі. Тут пролягав південний відрізок шляху Булгар-Київ.²³ Цією магістраллю між Пелом і Сеймом могли рухатися як купці, так і непрохані гості. Саме в цю місцевість зі сходу, з Подонцов'я, виходила і Лошицька дорога.²⁴

Підсумовуючи, слід зазначити, що з позиції географічної випадки вживання терміну “Руська земля” у “Слові” в цілому співпадають з висновками дослідників, які підходили до з'ясування цього питання, аналізуючи політичну ситуацію на Русі кінця XII ст. Але підкреслимо, що переважна більшість випадків свідчить, що йдеться про власне Русь, лише кілька, очевидно, можна трактувати, розуміючи подвійний смисл.

Стосовно кордонів власне Русі. На нашу думку, виявлені топонімічні сліди у сукупності з матеріалами літописів і “Слова о полку Ігоревім” є досить переконливими, але відбивали вони політико-адміністративну ситуацію на північно-східних кордонах Південної Русі не кінця XII ст., а більш раннього часу.

ПОСИЛАННЯ

1. Бобров А.Г. Русская земля // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т.4. – С.243-245.
2. Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С.29.
3. Рыбаков Б.А. “Слова о полку Игореве” и его современники. – М., 1971. – С.157.
4. Там само. – С.159-160.
5. Тут і далі “Слово” подається за виданням: Слово о полку

Ігореве. – М.-Л., 1950. Графіку модернізовано.

6. Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.159.
7. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. – Харьков, 1982. – С.68-72; Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиск автора “Слова о полку Игореве”. – М., 1991. – С.63, 90-91; Звагельський В.Б. Шеломянь у “Слові о полку Ігоревім” // Київська старовина. – 1999. – №2. – С.3-10.
8. Звагельський В.Б. До питання локалізації “Поля” південно-східної Русі за письмовими джерелами // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. – Білопілья, 1994. – С.52-55.
9. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве. 2-е изд. – М., 1982. – С.70.
10. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – Стб.399.
11. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб.716.
12. Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. – Суми, 1999. – С.39-41.
13. Мещерский Н.А., Бурыкин А.А. Комментарии к тексту “Слова о полку Игореве” // Слово о полку Игореве. – Л., 1985. – С.472.
14. Лихачев Д.С. Вказ. праця. – С.68-69.
15. Рыбаков Б.А. “Слова о полку Игореве” и его современники. – С.263; Його ж. Петр Бориславич. Поиск автора “Слова о полку Игореве”. – С.19, 115, 119.
16. Творогов О.В. Рось // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т.4. – С.240.
17. Третьяков П.М. Восточнославянские племена. – М., 1953. – С.208.
18. Книга Большому Чертежу. – М.-Л., 1950. – С.106.
19. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Археология СССР. – 1964. – №4. – С.164.
20. Звагельський В.Б. До питання про історико-географічні реалії Ігорового походу // Словознавство. – Київ-Суми-Путивль, 2000. – Вип. I. – С.196
21. Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л., 1964. – Т.III. – С.138.
22. Дуже вірогідно, що мала існувати принаймні ще одна річка зі схожою назвою (Рось-Русь) дещо вище за течією Сейму – лівобережна його притока. Подальші пошуки, сподіваємося, дадуть можливість це підтвердити.
23. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути-связи-судьбы. – К., 1997. – С.5, 75, 137.
24. Звагельський В.Б. Лошицька дорога // Сумська старовина. – 1999. – №V-VI. – С.49-53.